

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕЗАДАПТАЦІЇ У СТАРШОМУ ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Соціальна адаптація особистості завжди була предметом особливої уваги з боку суспільства. Водночас те, що український соціум переживає перехідний період свого розвитку, зумовлює виникнення ряду негативних явищ, які ускладнюють процес соціальної адаптації особистості і викликають його порушення – соціальну дезадаптацію. Особистість перехідного періоду – це індивід, який значною мірою втратив орієнтири у принципах побудови своїх взаємовідносин з іншими людьми, групою, суспільством. Зазначені негативні тенденції яскраво проявляються у підлітковому віці, який є сам по собі критичним з погляду онтогенетичних психофізіологічних змін. Тому однією із нагальних проблем як самого індивіда, так і соціуму є пошук ефективних шляхів подолання соціальної дезадаптації в цілому і дезадаптивної самоорганізації підлітків зокрема, а відтак і тих чинників, котрі детермінують виникнення цього феномену.

До психологічних чинників, які впливають на дезадаптацію, належать: особливості уваги, пам'яті, інтелекту підлітків, деформація мотиваційної сфери, акцентуації характеру, несформованість способів соціально прийнятної поведінки, педагогічна запущеність. Поділяємо думку Н. Максимової про те, що незадоволення базових потреб дітей є основою дезадаптації.

Все зазначене вище і зумовило *мету статті*, а саме – обґрунтувати соціально-психологічні чинники дезадаптації у старшому підлітковому віці.

Аналіз джерел наукової літератури свідчить про те, що адаптивні механізми у старшому підлітковому віці розвинуті недостатньо (вчені І. Булах, Т. Драгунова, Л. Закутська, В. Каган, І. Кон, О. Личко, Н. Максимова, С. Подмазін, Г. Прихожан, І. Сабанадзе, Г. Чуткіна, О. Яковлева та інші). Саме тому підлітки важко адаптуються до нових умов життєдіяльності. Крім того, проблемні аспекти процесу адаптації старших підлітків підсилюються «кризовістю» та «критичністю» цього вікового етапу, що виражається у підвищеній тривожності, пов'язаній з особливостями самооцінки, необхідністю вибору майбутньої професії, труднощах входження у доросле життя, недостатньою підготовленістю до виконання нових соціальних ролей, суперечностями у сфері спілкування з оточуючими тощо. Проблемам шкільної дезадаптації, її психологічним детермінантам, емоційним та соціально-психологічним чинникам присвячені праці Н. Вострокнутова, Н. Максимової, В. Трубникова, Г. Федоришин [9] та ін. Проте, незважаючи на значну увагу педагогів, психологів, соціологів до процесу соціального становлення особистості, розв'язання проблеми дезадаптованих старших підлітків потребує подальшого розроблення.

Дезадаптація означає зниження адаптаційних можливостей людини в умовах середовища життєдіяльності в цілому або в певних умовах (в класі, групі). Тривала дезадаптація, стримуючи самовиявлення й соціальну активність особистості, спричинює затримку в розвитку, формування негативних установок, тривожність. Сутність дезадаптації підлітків полягає у невідповідності між цілями соціального середовища і результатами діяльності, яка супроводжується відхиленнями у процесі оволодіння особистістю норм, вимог, правил найближчого середовища, зокрема школи та сім'ї, тобто порушенням інтеріоризації зовнішніх механізмів регуляції поведінки і діяльності у внутрішню самоорганізацію особистості.

Вивчення процесу дезадаптації особистості в підлітковий період онтогенезу відбувається у відповідності із психологічними тенденціями і підходами до розгляду змісту і структури поняття дезадаптації, його сутності й детермінантів. В основі вивчення тенденцій дезадаптації на даному віковому етапі є численні якісні зрушення у фізіологічному, психічному, соціальному аспектах розвитку дитини в цей період. Вони зумовили його характеристику як «критичного», «кризового».

Існує багато гіпотез і теорій зазначеної проблеми. Одним з перших вчених, хто запропонував концепцію перехідного віку, є С. Холл (теорія рекапітуляції). Разом із З. Фрейдом (теорія про стадії психосексуального розвитку, де вторинне виникнення Едипової ситуації на

початку підліткового розвитку розглядається як універсальне і генетично зумовлене явище) вчений заклав основу уявлень про біологічну зумовленість критичного розвитку в підлітковому віці [7].

На думку К. Левіна, специфіка становища підлітка полягає в тому, що він знаходиться «між» двома соціальними групами, що аналогічно стану людини, яку в соціальній психології називають «marginal man» – «неприкаяний». Стан «неприкаяності» є джерелом специфічної картини поведінки й емоційного стану, який характеризується напруженістю, підвищеною чутливістю, невпевненістю, зміною контрастів поведінки і настрою, епізодичною агресивністю, виникненням дезадаптації особистості [1].

Якщо, на думку С. Холла, прагнення стати дорослим є тільки однією з особливостей розвитку особистості підліткового віку, то Л. Виготський вважає цю особливість стрижневою, структурним центром особистості, її афективно-потребним ядром, яке визначає зміст і спрямованість соціальної активності підлітка, систему його реакцій і переживань. Вчений виділяє декілька можливих джерел виникнення «почуття дорослості», серед них – зрушення у фізичному розвитку і початок статевого дозрівання (ці зміни роблять підлітка більш дорослим об'єктивно і у власних очах) та соціальні джерела (почуття дорослості виникає в умовах самостійності дитини і довіри дорослих; формування почуття дорослості відбувається під дією ставлення до підлітка як до рівного старшими за віком товаришами; почуття дорослості формується шляхом встановлення своєї схожості з людиною, яку підліток вважає дорослою) [9].

На думку В. Скрипник, існують моменти, що визначають можливість встановлення нового типу взаємовідносин з дорослими в різних формах. Одні – сприяють цьому переходу, інші – гальмують, спричиняючи шкільну дезадаптацію. До них відносяться: відсутність готовності у дорослих розширення самостійності і прав підростаючої особистості, матеріальна залежність підлітків від батьків, а в батьків і вчителів – збереження ролі вихователів; інерція попереднього досвіду дорослого постійно спрямовувати і контролювати дитину; відсутність у підлітків уміння діяти самостійно, що призводить до перевищення оцінки своїх можливостей і необхідності керівництва й контролю з боку дорослих [8]. Характер зміни відносин значною мірою залежить від того, хто стає ініціатором цієї зміни. При ініціативі дорослого існує можливість керувати цим процесом і уникнути труднощів. Якщо ініціатива йде від підлітків, то ймовірність виникнення шкільної дезадаптації досить велика, і залежить від ставлення дорослих до підлітків.

В. Казміренко передбачає три варіанти розвитку таких взаємовідносин. Перший варіант характеризується поглибленням шкільної дезадаптації, що виникає внаслідок ставлення дорослого до претензій підлітка на самостійність, довіру і повагу як до необгрунтованих. Це викликає опір в останнього. В результаті зміна стереотипу старих відносин затягується на весь підлітковий період і набуває форми хронічного конфлікту. При цьому розвиток деяких сторін дорослості гальмується, а особистість деформується (з'являються відповідні агресивно-деспотичні тенденції, брехливість, конформізм тощо). Швидко росте відчуженість підлітка; втрачає авторитет дорослий. Другий варіант виникає тоді, коли ставлення дорослого не змінюється, але поступово під натиском підлітка, всупереч своїм поглядам, дорослий починає йти на поступки і дозволяти те, що заборонялося. Завдяки цьому ймовірність виникнення шкільної дезадаптації зменшується, але все таки вона залишається через незмінність відносин між дорослим і підлітком. Третій варіант виникає у випадку, коли дорослий з часом починає бачити в підростаючій особистості не дитину, а більш дорослу людину і змінює своє ставлення до неї. Тому напруга у стосунках поступово зменшується [3].

М. Кондратьєв розрізняє наступні види «діяльнісних деформацій», які є базовими основами дезадаптації підлітків:

Ситуація, коли провідна в молодшому шкільному віці навчальна діяльність у своїй традиційній формі залишається домінуючою і в підлітковому віці. Внаслідок цього відбувається не тільки заміна навчальною діяльністю навчально-професійної, але й унеможливується включення підлітка в повноцінне інтимно-особистісне спілкування з дорослими і ровесниками.

Ситуація, коли у зв'язку з соціальними обставинами індивідуального розвитку підліток на попередніх етапах онтогенезу не «відпрацював» ігровий період, тобто, коли гра, розвиваючі ресурси якої повністю не були задіяні раніше, виходить на перший план, стає основною

діяльністю в підлітковому віці. У даному випадку мова йде не про природне розширення сфери підліткової полідіяльності за рахунок підвищення ігрової активності, а про переважаючі орієнтації саме на ігрові цілі і завдання за рахунок мінімізації включеності в інші соціально визнані й схвалювані види діяльності.

Ситуація, коли провідна як у психічному, так і в особистісному розвитку підлітка, багатопланова розгорнута діяльність виявляється детермінованою, збідненою у зв'язку з дисбалансом питомої ваги інтимно-особистісної та навчально-професійної її сторін. Переважаюча орієнтація підлітка на цінності інтимно-особистісного спілкування відображає факт першочерговості для нього сьгоднішніх проблем і мінімізації значущості на цьому фоні питань як професійних, так і в кінцевому рахунку особистісної перспективи. Надмірна завантаженість навчально-професійною діяльністю, яка схвалюється вчителями в загальноосвітніх школах, неадекватна вікова готовність відмовитись від інтимно-особистісного спілкування, перш за все з ровесниками, пов'язана з ідеєю повністю присвятити себе оптимально швидкій професіоналізації і відображає загострене почуття дорослості у поєднанні з хворобливою незадоволеністю своєю соціальною позицією. Таку тактику можна розглядати як спробу якщо не перескочити підлітковий вік, то максимально його скоротити, уникнувши емоційних затрат [4].

Труднощі, що виникають у соціальній адаптації підлітків, А. Зданевич розглядає як результат внутрішніх і зовнішніх суперечностей між потребою у самоствердженні і можливістю її задоволення; ставленням підлітків до себе як до дорослих і ставленням дорослих до них як до дитини, між самооцінкою і оцінкою групи, вимогами групи і своїми установками [2].

Зазначене вище дозволяє констатувати, що проблема дезадаптації старших підлітків є однією з серйозних соціальних проблем, яка вимагає негайного продуктивного розв'язання як на теоретичному, так і на практичному рівнях.

Тому, на основі проведеного аналізу теоретичних досліджень приходимо до висновку, що соціально-психологічними детермінантами дезадаптації є кризові явища в організмі, психіці і взаємовідносинах підлітків:

1. *Прискорений і нерівномірний розвиток організму* підлітків в період статевого дозрівання: нерівномірність розвитку серцево-судинної і кістково-м'язової систем, що погіршує психічне самопочуття підлітків; гормональні зміни, викликані підвищеною активністю ендокринної системи в період статевого дозрівання, які проявляються в підвищеній збудженості, емоційній нестабільності, в неадекватних емоційних реакціях, непередбачуваності настроїв підлітків.

2. *Зміни в характері взаємовідносин з дорослими*, які проявляються у конфліктності з батьками, вчителями і пояснюються такими причинами: «конфлікт моралей», коли мораль підкорення, притаманна відносинам дитини і дорослого, замінюється мораллю рівноправності; почуття дорослості, реакція емансипації, незалежності від дорослого; підвищена критика дорослих при одночасно підвищеній увазі до думки однолітків.

3. *Зміни у взаємовідносинах з однолітками* як своєї статі, так і протилежної: активне формування самосвідомості в підлітковому віці призводить до загострення потреби спілкування з однолітками, прагнення самоствердження; статево дозрівання, що викликає серйозні проблеми у сфері взаємовідносин статей в цьому віці (перша закоханість, підвищена зацікавленість інтимним життям людини), в деяких випадках гіперсексуальність, що також може стати чинником дезадаптації.

Отже, серед чинників дезадаптації учнів старшого підліткового віку слід виокремити несприятливі умови взаємодії особистості з безпосереднім оточенням. Їх вплив може бути як безпосередній, так і опосередкований. Він призводить до соціальної дезадаптації і деформації внутрішньої регуляції індивіда, відчуження від інститутів соціалізації (сім'ї, школи тощо). У підлітковому віці значну роль відіграють також особистісні (психологічні) детермінанти дезадаптації, які перш за все проявляють себе у вибірково-активному ставленні підлітків до оточуючого середовища, спілкування, до педагогічних впливів у сім'ї, школі, суспільстві, до соціально-моральних цінностей і норм найближчого оточення.

Перспективами подальшого дослідження соціально-психологічних чинників дезадаптації у старшому підлітковому віці є вивчення емпіричним шляхом гендерних та особистісних відмінностей у проявах цього явища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ермакова И., Даниленко О. Адаптация подростков. *Народное образование*. 2008. № 5. С. 157–165.
2. Зданевич А.В. Як живеться підлітку? Системне дослідження процесу адаптації. *Гуманітарні науки*. 2012. № 2. С. 174–179.
3. Казміренко В. П. Програма дослідження психосоціальних чинників адаптації підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. №6. С. 76–78.
4. Кондратьев М.Ю. Типологические особенности психосоциального развития подростков. *Вопросы психологии*. 1997. № 3. С. 99-103.
5. Коцур Н. Адаптація підлітка: психолого–педагогічні та медичні критерії. *Рідна школа*. 2008. №10. С. 38-42.
6. Психология человека от рождения до смерти / под ред. А.А. Реана. Санкт-Петербург: прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. 656 с.
7. Ревасевич І. Психологічні концепції адаптації особистості у системному теоретичному обґрунтуванні. *Психологія і суспільство*. 2001. № 4. С. 16–40.
8. Скрипник В. Особливості перебігу соціально–психологічної адаптації підлітків. *Психологія і суспільство*. 2005. №2. С. 87–93.
9. Федоришин Г.М. Психологічні детермінанти шкільної дезадаптації підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Рівне, 2002. 19 с.

Мага Ірина

Науковий керівник– проф. Олексюк Наталія

ІНТЕГРАЦІЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ПРОСТІР ЯК АКТУАЛЬНА СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА

Головною метою соціального розвитку сучасного суспільства є повага до людського розмаїття, встановлення принципів солідарності та безпеки, що забезпечує захист та повну інтеграцію у соціум усіх верств населення, в тому числі й осіб з обмеженими можливостями здоров'я. В основу інтеграції закладено принцип доступності та дотримання прав людини щодо рівного доступу до здобуття якісної освіти [7, с. 5; 4, с.2]. Європейська спільнота висловила, що освіта має надаватися в межах можливого, у загальноосвітніх школах, без будь якого вияву дискримінації стосовно дітей з інвалідністю. Таким чином, у більшості випадків інвалідність сама по собі не є перешкодою, дискримінація – ось що перешкоджає дитині отримати освіту у загальній системі. В окремих випадках, відповідно до законодавчих норм, діти з інвалідністю зобов'язані відвідувати спеціальні школи, що є офіційною сегрегацією [1, с. 14] .

Відродно, що за роки незалежності України проблемі захисту дітей з особливими потребами приділяється все більше уваги. Позитивну роль у цьому відіграв Закон України від 16 листопада 2000 року «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам», де вперше порушене питання про необхідність пошуку шляхів і механізмів поліпшення життя таких дітей та створення умов для їхньої інтеграції в суспільство. Певним стимулом в активізації соціально-реабілітаційної роботи з дітьми з інвалідами став Указ Президента України від 2 грудня 2002 року «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту інвалідів та проведення в Україні у 2003 році Року людей з інвалідністю», на який відгукнулися обласні і міські державні адміністрації, соціальні служби для молоді. Ці документи поєднані ідеєю з Конвенцією ООН про права дитини, в якій статтею 23 визначається право дитини з інвалідністю вести повноцінне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють впевненості у собі, а також право дитини на особливе піклування, доступ до освіти, відновлення здоров'я, соціального, культурного і духовного життя. Ці положення знайшли також відображення у Національній програмі «Діти України», в якій рання реабілітація дітей з інвалідністю розглядається як проблема національного значення, що потребує першочергового розв'язання [2].

Проблему інтеграції дітей з особливими потребами досліджували велика кількість вітчизняних науковців (Н. Грабовенко, І. Іванова, А. Капська, Л. Коваль, І. Зверева, В. Ляшенко, М. Малафеев, В. Тесленко та ін.). На даний час описано чималий досвід практичної роботи з дітьми з інвалідністю (Т. Носова, Ж. Петрочко, В. Ткачова, К. Щербакова та ін.). Поряд з цим, аналіз публікацій свідчить, що у науковій літературі майже відсутні